

EWA KOMISARUK

Uniwersytet Wrocławski

ORCID 0000-0002-2572-3550

PAMIĘĆ, *MNEMONIC TURN*, LITERATURA UWAGI WSTĘPNE

MEMORY, MNEMONIC TURN, LITERATURE. INTRODUCTORY REMARKS

The article is an attempt of synthetic look about the most important problems raised as part of the so-called memory studies, the author highlights those topics and presents lectures that are used in literary studies that are present in the framework of memory turn.

Keywords: memory, literature, literature studies, russian literature, memory studies

Widoczna w badaniach naukowych w latach 80. XX wieku ekspansja tematyki pamięci, określana jako *memory boom* czy też *mnemonic turn*, spowodowała wyodrębnienie oddzielnego pola badawczego, w którego centrum znalazły się rozważania poświęcone zarówno pamiętaniu oraz jego kulturowemu znaczeniu, jak i samym procedurom analitycznym stosowanym w *memory studies*. Podkreślano interdyscyplinarność oraz dynamikę tego rodzaju badań, przedstawiano tradycje badawcze i metodologiczne założenia, wskazywano inspirujące i ukierunkowujące działania pamięcioznawców lektury. W ewoluującej wciąż współczesnej „pamięciologii” jest miejsce zarówno dla badań opartych na analizie danych statystycznych, jak i dla tych, które opierają się na ustaleniach psychoanalizy, semiotyki, wykorzystują procedury postępowania zakotwiczone w hermeneutyce, fenomenologii czy w (post)strukturalizmie. Warto zaznaczyć, że w ramach *memory studies* funkcjonują wypracowane w celu uchwycenia istoty podejmowanych problemów oryginalne pojęcia o metaforycznym niekiedy wydzwiku. *Floating gap* (dryfująca luka, ruchoma prze-

paść), białe plamy czy implanty pamięci na stałe weszły już do pamięcioznawczej terminologii.

Punktem wyjścia dla współczesnej refleksji na temat pamięci są często koncepcje, opracowane wiele lat wcześniej, na przykład filozoficzne rozważania Nietzschego na temat człowieka resentymentu, pamięci i zapomnienia¹, psychoanalityczne hipotezy Freuda, dotyczące traumy i nie-pamięci, koncepcje niemieckich teoretyków kultury pamięci, a zwłaszcza Waltera Benjamina, analizującego związek pamięci i miasta w kontekście uwarunkowanego tradycjami i procesami kulturowymi indywidualnego i zbiorowego postrzegania oraz doświadczania miejskiej przestrzeni².

W ostatnich dziesięcioleciach refleksja na temat pamięci wiąże się przede wszystkim z przepracowywaniem historii II wojny światowej, Holokaustu, posttotalitarnej traumy. Odchodzenie ostatnich świadków tragicznych traumatogennych wydarzeń nakłada na współczesną naukę obowiązek gromadzenia śladów pamięci, poddania ich naukowemu oglądowi, rewizji zastanych rozpoznań, co bywa procesem trudnym i bolesnym, generującym konflikty, uwidaczniające się zwłaszcza w konfrontacji „pamięci zbiorowej” i „pamięci indywidualnej”. Maurice’owi Halbwachsowi, który kilka dziesięcioleci temu zauważył, że nakłania się ludzi nie tylko do odtwarzania pamięci, lecz także do jej „poprawiania, okrawania i uzupełniania”³, wtóruje w tej diagnozie Paul Ricoeur, akcentujący tendencję do podejmowania prób modyfikowania pamięci społecznej, polegających na „zacieraniu śladów”. Klasyczne już dziś monografie obu badaczy — *Społeczne ramy pamięci* Halbwachsa⁴ oraz *Pamięć, historia, zapomnienie* Ricoeura⁵ — są przywoływane i cytowane w *memory studies* równie często jak — tłumaczone w większości także na język polski — teksty Jana Assmanna, Aleidy Assmann, Jacquesa Le Goffa, Paula Connertona, Astrid Erll, Marianne Hirsch czy

¹ B. Banasiak, *(Aktywne) Zapomnienie*, „Lamus. Pismo Kulturalno-Artystyczne” 2008, nr 2, s. 10–14, http://nietzsche.ph-f.org/teksty/bb_zapomnienie.pdf (03.03.2020).

² D. Stevenson, *Miasto*, przeł. M. Topa, Wydawnictwo Części Proste, Gdańsk 2019, s. 158–159.

³ Por. M. Golka, *Pamięć społeczna i jej implanty*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009, s. 122.

⁴ M. Halbwachs, *Społeczne ramy pamięci*, przeł. i wstępem opatrzył M. Król, PWN, Warszawa 1969.

⁵ P. Ricoeur, *Pamięć, historia, zapomnienie*, przeł. J. Margański, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2006.

Pierre'a Nory⁶. W dyskursie pamięciologicznym o czasach sowieckich duży oddźwięk zyskały przemyślenia Aleksandra Etkinda zawarte w tomie *Кривое горе. Память о непогребенных*⁷, będące oryginalną wizją postkatastroficzej cywilizacji. Kulturowe mechanizmy pamięci i żaloby rozpatrywane są przez Etkinda w kontekście dziejów sowieckich represji i analizowane w oparciu o wyobrażenia zawarte w tekstach, rytuałach oraz innego rodzaju artefaktach. W przekonującym przenikliwością obrazie pamięci kulturowej ofiary, ich oprawcy oraz świadkowie minionych wydarzeń współlistnieją na jednej płaszczyźnie. Inną ważną publikacją osadzoną w realiach rosyjskich jest monografia Tatiany Woroniny *Помнить по-нашему*, podejmująca problemy rosyjskiej pamięci historycznej i polityki pamięci w kontekście kulturowych reprezentacji blokady Leningradu⁸.

Badaniami nad szeroko rozumianą pamięcią zajmują się obecnie przedstawiciele różnych dyscyplin naukowych: socjologii, historii, kulturoznawstwa, psychologii, antropologii, a także literaturoznawstwa. To powoduje, że sam termin „pamięć”, jak zauważa Marie-Claire Lavabre,

jest wciąż płynny i wieloznaczny: raz odnosi się do wspomnień i wyobrażeń o przeszłości przekazywanych przez poszczególnych ludzi, raz do sposobu, w jaki dane społeczeństwo zarządza swoją historią przez akty upamiętniania czy stawianie pomników, innym znów razem oznacza specyficzne ujęcie przeszłości, oparte na rozróżnieniu między pamięcią a historią. Z kolei różnorodność perspektyw oraz specyfika praktyk badawczych i paradygmatów właściwych poszczególnym

⁶ J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przeł. A. Kryczyńska-Pham, wstęp i red. naukowa R. Traba, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008; A. Assmann, *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. naukowa i posłowie M. Saryusz-Wolska, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2018; J. Le Goff, *Historia i pamięć*, przeł. A. Gronowska, J. Stryczyk, wstęp P. Rodak, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007; P. Connerton, *Jak społeczeństwa pamiętają*, przekład i wstęp M. Napiórkowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012; A. Erll, *Kultura pamięci. Wprowadzenie*, przeł. A. Teperek, posłowie i red. naukowa M. Saryusz-Wolska, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2018; M. Hirsch, *Żaloba i postpamięć*, przeł. K. Bojarska, w: E. Domańska (red.), *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki. Antologia*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2010, s. 247–280; P. Nora, *Między pamięcią a historią (lieux de memoire)*, tłum. M. Borowski, M. Sugiera, „Didaskalia” 2011, nr 5, s. 20–27.

⁷ А. Эткинд, *Кривое горе. Память о непогребенных*, пер. с англ. В. Макаров, Новое литературное обозрение, Москва 2016.

⁸ Т. Воронина, *Помнить по-нашему. Соцреалистический историзм и блокада Ленинграда*, Новое литературное обозрение, Москва 2018.

dyscyplinom wpływa na różnorodność badania tego, co obecnie nazywamy pamięcią⁹.

Podjmujący problematykę pamięci literaturoznawcy czerpią inspiracje metodologiczne z badań anglo-amerykańskich, zachodnio- i wschodnioeuropejskich, efektywnie wykorzystując w procedurach analitycznych osiągnięcia wszystkich właściwie wskazanych wyżej dziedzin nauki. Na gruncie wpisującej się w ramy *memory studies* refleksji literaturoznawczej ważne miejsce zajmują publikacje Michaiła Bachtina¹⁰, który, podobnie jak Aby Warburg¹¹, widział w dziele sztuki nośnik pamięci zbiorowej (społecznej), a także prace przedstawiciela Tartusko-Moskiewskiej Szkoły Semiotyki Jurija Łotmana¹², który pisząc o „pamięci gatunku”, podkreślał funkcję pamięci w kanale komunikacji między nadawcą a odbiorcą¹³.

Ernst Cassirer w *Eseju o człowieku*, w rozważaniach dotyczących „ludzkiej postaci pamięci” (pamięć jest wszak funkcją wszelkiej materii organicznej¹⁴) kładzie nacisk na złożoność procesu „przypomnienia”. Jego zdaniem, „przypomnienie” to „ponowne narodziny wydarzeń przeszłych”, w trakcie których uaktywniają się elementy twórcze i konstruktywne¹⁵. By minione doświadczenia uczynić ośrodkiem myśli, należy je zebrać, uporządkować i zsyntetyzować. W procesie tym czynnikiem nieodzownym jest wyobraźnia¹⁶. Wpisane w krąg rozważań o filozofii kultury uwagi Cassirera z całą pewnością mogą stać się odnośnikiem dla ukierunkowanego pamięciologicznie dyskursu

⁹ M.-C. Lavabre, *Między historią a pamięcią: w poszukiwaniu metody*, przeł. A. Sylwestrzak, w: K. Kończal (red.), *(Kon)teksty pamięci. Antologia*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2014, s. 54–55.

¹⁰ M. Bachtin, *Problemy poetyki Dostojewskiego*, przeł. N. Modzelewska, PIW, Warszawa 1970.

¹¹ A. Warburg, *Atlas obrazów Mnemosyne*, przeł. P. Brożyński, M. Jędrzejczyk, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2015.

¹² Ю. Лотман, *Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи, исследования, заметки*, Искусство, Санкт-Петербург 2000.

¹³ Zob. hasło *Gatunek*, w: M. Saryusz-Wolska, R. Traba (red.), *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014, s. 142–145.

¹⁴ Zob. przywoływane przez Cassirera publikacje Ewalda Heringa (*Über das Gedächtnis als eine allgemeine Funktion der organisierten Materie*), Richarda Wolfganga Semona (*Die Mneme als erhaltendes Prinzip im Wechsel des organischen Geschehens*), Henriego Bergsona (*Materia i pamięć*).

¹⁵ E. Cassirer, *Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury*, przeł. A. Staniewska, Czytelnik, Warszawa 1977, s. 123.

¹⁶ Tamże, s. 124.

literaturoznawczego, dla analiz, roztrząsań, interpretacji utworów, w których pamięć jest specyficznym i samoistnym centrum znaczeniowym oraz istotą ich ideowego przesłania.

Współczesny proces historycznoliteracki w Rosji charakteryzuje, oprócz wielu innych cech dystynktywnych, wyraźnie widoczny zwrot ku literaturze niefikcjonalnej, dokumentalnej, autobiograficznej, wspomnieniowej¹⁷. Cecha ta łączy się w sposób naturalny z problematyką pamięci: historycznej, kulturowej, zbiorowej, jednostkowej, międzygeneracyjnej. Za symptomatyczny uznać należy w tym kontekście fakt, że słowo „pamięć” znalazło się w tytułach dwóch ważnych, niedawno opublikowanych, powieści rosyjskich. Mam tu na myśli wydaną w 2017 roku powieść Marii Stiepanowej *Памяти, памяти* (wyd. pol. *Pamięci pamięci*, 2019), nazwaną przez autorkę „romansem” (z pamięcią o przeszłości, z historią własnej rodziny) i uznaną w Rosji za jeden z najważniejszych utworów ostatniego dziesięciolecia (nagrody literackie „Большая книга” 2018, „Новая словесность” 2019) oraz wydaną w 2019 roku powieść Jeleny Czyżowej *Город, написанный по памяти*, będącą realizacją prawa do opowiedzenia/wypowiedzenia własnej mikrohistorii oraz prawa do zachowania własnej pamięci jednostkowej (zwłaszcza o blokadzie Leningradu), co w tym przypadku skutkowało pojawieniem się w rosyjskiej przestrzeni publicznej nie tylko głosów polemicznych z literacką wizją Czyżowej, lecz także ukierunkowanych personalnie ataków politycznych¹⁸.

Literaturoznawcze procedury analityczne, skoncentrowane wokół problematyki pamięci (od stulecia symbolicznie patronuje im zarówno smak proustowskich magdalenek, jak i zapach buninowskich antonówek) muszą zawsze rozpocząć się od dokonania kilku wyborów: tekstu literackiego do analizy, kontekstu, w którym ten tekst będzie rozpatrywany, określonego — spośród istniejących typologii — „rodzaju” pamięci, obiecującej efektywność działań badawczych, a także metodologii postępowania. Celne wybory w połączeniu z doświadczeniem i wrażliwością badacza pozwolą uruchomić zawarty w tekście „potencjał pamięciowy”.

¹⁷ E. Местергази, *Литература нон-фикшн/non-fiction. Экспериментальная энциклопедия. Русская версия*, Совпадение, Москва 2007.

¹⁸ Zob. T. Klimowicz, E. Komisaruk, *Cztery grzechy Jeleny Czyżowej*, (*Prolegomena do eseju „Moja pamięć o blokadzie”*), „Odra” 2020, nr 1, s. 36–39; T. Klimowicz, E. Komisaruk, *Cztery grzechy Jeleny Czyżowej. Prolegomena do eseju „Moja pamięć o blokadzie”*, cz. II, „Odra” 2020, nr 2, s. 32–42.

Analiza utworu literackiego ukierunkowana „pamięciologicznie” może się koncentrować na wielu zagadnieniach: na sposobach pamiętania, przebiegu pamiętania (jego dynamice, zmienności), materialnych nośnikach pamięci, symbolicznych znakach pamięci, dialektyce pamiętania i zapominania, rytuałach upamiętniania, pamięci a introspekcji i samoobserwacji, związku przestrzeni, pamięci i emocji. Tę listę można oczywiście przedłużyć.

Celem literaturoznawczej refleksji o „przeszłości przenoszonej/przeniesionej w terażniejszość” jest także sprawdzenie, w jaki sposób w tekście literackim przedstawia się to, co zachowała czyjaś (autora, świadka, wykreowanej postaci) pamięć, w jaki sposób wspomnienie tkwi w pamięci, czy jest w niej silnie umocowane, czy wręcz przeciwnie: jest ulotne, migotliwe, trudne do uchwycenia? Czy tekst odwołuje się do materialnych nośników pamięci, a może do czegoś, co nie pozostawia konkretnego śladu, tylko istnieje wyłącznie w jednowymiarowym obrazie, w pewnym znaku, który unieważnił skomplikowanie i wieloaspektowość wcześniejszego doświadczenia?

* * *

Teksty zamieszczone w niniejszym — pamięciologicznym — numerze „Przeglądu Rusycystycznego” odzwierciedlają różnorodność i skomplikowanie omówionej wyżej materii. Ich pierwsze wersje zaprezentowane zostały przez Autorów na XIII Międzynarodowej Słowistycznej Konferencji Literaturoznawczej z cyklu *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*, zorganizowanej przez Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego w dniach 16–17 maja 2019 roku. W polu zainteresowania badaczy znalazły się utwory zróżnicowane pod względem gatunkowym, artystycznym i ideowym. Pamięć jest w nich podstawą porządku wewnątrztekstowego, tematyczno-problemową dominantą, centrum strategii konstrukcyjnej, elementem znaczeniowtórczym. Utwory te pobudzają literaturoznawczą dociekliwość, skłaniają do stawiania pytań o to, w jaki sposób pamięć aktualizuje ideowe, światopoglądowe, metafizyczne czy też mityczne sensory. Poszukiwanie odpowiedzi na te pytania wymagało niekiedy wyjścia poza tekst, uwzględnienia różnorodnych pozatekstowych kontekstów oraz zastosowania różnorodnych narzędzi badawczych. Kategoria „pamięci widzącej miejsca” (termin Francesa A. Yatesa) wykorzystana została w artykule analizującym wpływ pamięci indy-

widualnej na obraz świata bohatera-narratora opowiadania *W złym towarzystwie* Władimira Korolenki (1853–1921). W kontekście psychoanalitycznym (z uwzględnieniem koncepcji Sigmunda Freuda, Jamesa Williama Wordena oraz Tony’ego Waltera) rozpatrywana jest natomiast problematyka traumy, żalu, straty i pamięci w prozie Jurija Trifonowa (1925–1981). Przykładami oryginalnego podejścia do czasoprzestrzeni, pamięci i zapomnienia są dwie powieści Wiktora Pielewina (1962), *Lampa Mafusaila* i *iPhuck 10*, w których czas jest sferą wielowektorową, a pamięć siłą pozwalającą na tworzenie światów równoległych. Inspiracja pamięcią mityczną, pojmowaną jako element składowy świadomości mitycznej wyraźna jest natomiast w interpretacji wiersza Iwana Żdanowa (1948) *Море, что зажато в клювах птуйи, — дождь...* Eschatologiczne znaczenie pamięci (pamięć utożsamiana jest z nieśmiertelnością, a zapomnienie ze śmiercią) akcentowane jest z kolei w analizie prozy Władimira Szarowa (1952–2018). W uwzględniającym perspektywę autofikcji omówieniu powieści *В Советском Союзе не было аддерола* Olgi Breiningera (1987) uwaga koncentruje się na dokonywanych przez protagonistkę „operacjach pamięci”, co pozwala jej zrozumieć przyczyny odczuwanego przez nią chaosu egzystencjalnego. O lęku przed amnezją jako lęku przed utratą osobowości mowa jest w tekście analizującym osobowości bohaterów dramatu Asi Wołoszyny (1985) *Пациенты*. Dla dotkniętych schorzeniami neurologicznymi ludzi pamięć jest synonimem osobowości, jej utrata działa na nich destrukcyjnie, paraliżująco.

Obecność tematu pamięci o Wielkim Terrorze we współczesnej literaturze dziecięcej omawiana jest na przykładzie krótkiej powieści historycznej Eugena Yelchina (1956) *Breaking Stalin’s Nose* (wyd. ros. *Сталинский нос*, 2013), opublikowanej po raz pierwszy w języku angielskim w 2011 roku w USA. Właściwości narracji pamiętania, immanentnie naznaczonej — jak pisał Michel Foucault — brakami i niedomówieniami, kwestie dotyczące „deformującej presji zbiorowych mitologii” (określenie Marka Zaleskiego) oraz pamięci transgeneracyjnej charakteryzowane są także w artykule o powieści *Granica zapomnienia* Siergieja Lebiediewa (1981). Rodzina traktowana jest tu jako specyficzny rodzaj *lieux de mémoire* (termin Pierre’a Nory), stając się sygnaturą przeszłości, podobnie jak inne materialne nośniki pamięci. Rozpatrywany jest tu także ważny dla państw postkomunistycznych problem wybiórczego traktowania historii. Kategoria postpamięci oraz problem konfrontacji pamięci zbiorowej (wielkiej

narracji tworzonej i utrwalonej przez mężczyzn) oraz indywidualnej (reprezentowanej przez kobiety, których „mikrohistorie” zostały wykluczone ze zbiorowej pamięci kulturowej) znajdują zastosowanie w analizie wojennych krajobrazów pamięci (*memoryscape*) utrwalonych w prozie Swietłany Aleksijewicz (ur. 1948). Potencjał kategorii postpamięci wykorzystany został także w artykule o powieści Jeleny Czyżowej (1957) *Город, написанный по памяти*. Zrekonstruowany zostaje w nim kilkuetapowy proces formowania się indywidualnej wersji postpamięci, przebiegający pod wpływem różnorodnych czynników, wśród których istotne są uwarunkowania zewnętrzne (kulturowe, społeczno-polityczne), gotowość nosicieli pamięci do dzielenia się swoim doświadczeniem, wiek podmiotu zapamiętującego oraz umiejętność ubrania w słowa otrzymanego świadectwa.

* * *

Prezentowany numer „Przeglądu Rusycystycznego” oferuje czytelnikowi wielowątkową refleksję nad istotą pamięci, jej funkcjami, przejawami, i uwarunkowaniami. Dzięki wybranym strategiom opisu i interpretacji analizowane przez badaczy utwory ujawniły w pełni swój „pamięciocentryczny” potencjał. Pamięć ukazana jest w nich jako wartość, tworząca fundament tożsamości człowieka, gwarantująca trwałość jego osobowości. Jest czynnikiem diagnozującym kondycję ludzką, weryfikującym współczesną wiedzę o człowieku i jego postrzeganiu świata.

REFERENCES

- Assmann, Jan. *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Transl. Kryczyńska-Pham, Anna. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008.
- Assmann, Aleida. *Między historią a pamięcią. Antologia*. Ed. Saryusz-Wolska, Magdalena. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2018.
- Bachtin, Michaił. *Problemy poetyki Dostojewskiego*. Transl. Modzelewska, Natalia. Warszawa: PIW, 1970.
- Banasiak, Bogdan. „(Aktywne) Zapomnienie.” 10–14. *Lamus. Pismo Kulturalno-Artystyczne* 2008, no 2. http://nietzsche.ph-f.org/teksty/bb_zapomnienie.pdf (03.03.2020).
- Cassirer, Ernst. *Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury*. Transl. Staniewska, Anna. Warszawa: Czytelnik, 1977.

PAMIĘĆ, MNEMONIC TURN, LITERATURA...

- Connerton, Paul. *Jak społeczeństwa pamiętają*. Transl. Napiórkowski, Marcin. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2012.
- Erl, Astrid. *Kultura pamięci. Wprowadzenie*. Transl. Teperek, Agata. Ed. Saryusz-Wolska, Magdalena. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2018.
- Etkind, Aleksandr. *Krivoje gore. Pamyat' o nepogrebennykh*. Transl. Makarov, Vladimir. Moskwa: Novoye Literaturnoye Obozreniye, 2016. [Эткинд, Александр. *Кривое горе. Память о непогребенных*. Пер. с англ. Макаров, Владимир. Москва: Новое Литературное Обозрение, 2016].
- Golka, Marian. *Pamięć społeczna i jej implanty*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2009.
- Halbwachs, Maurice. *Společne ramy paměci*. Transl. Król, Marcin. Warszawa: PWN, 1969.
- Hirsch, Marianne. “Żałoba i postpamięć.” Transl. Bojarska, Katarzyna. *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki. Antologia*. 247–280. Ed. Domańska, Ewa. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010.
- Klimowicz, Tadeusz, and Komisaruk, Ewa. “Cztery grzechy Jeleny Czyżowej, (Prolegomena do eseju Moja pamięć o blokadzie).” 36–39. *Odra* 2020, no 1.
- Klimowicz, Tadeusz, and Komisaruk, Ewa. “Cztery grzechy Jeleny Czyżowej. Prolegomena do eseju Moja pamięć o blokadzie, II.” 32–42. *Odra* 2020, no 2.
- Lavabre, Marie-Claire. „Między historią a pamięcią: w poszukiwaniu metody.” Transl. Sylwestrzak, Agata. (*Kon*)*teksty pamięci. Antologia*. Ed. Kończal, Kornelia. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2014, s. 54-55.
- Le Goff, Jacques. *Historia i pamięć*, Transl. Gronowska, Anna., and Stryczyk, Joanna. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2007.
- Lotman, Yuriy. *Kultura i взрыв. Vnutri myslyashchikh mirov. Stat'i, issledovaniya, zametki*. Sankt-Peterburg: Iskusstvo, 2000 [Лотман, Юрий. *Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи, исследования, заметки*. Санкт-Петербург: Искусство, 2000].
- Mestergazi, Yelena. *Literatura non-fikshn/non-fiction. Eksperimental'naya entsiklopediya. Russkaya versiya*. Moskva: Sovpadeniye, 2007. [Местергази, Елена. *Литература нон-фикшн/нон-фикшн. Экспериментальная энциклопедия. Русская версия*. Москва: Совпадение, 2007].
- Nora, Pierre. “Między pamięcią a historią (lieux de mémoire).” 20–27. Transl. Borowski, Mateusz, and Sugiera, Magdalena. *Didaskalia* 2011, no 5.
- Ricoeur, Paul, *Pamięć, historia, zapomnienie*. Transl. Margański, Janusz. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2006.
- Stevenson, Deborah. *Miasto*. Transl. Topa, Mateusz. Gdańsk: Wydawnictwo Części Proste, 2019.
- Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*. Ed. Saryusz-Wolska, Magdalena, and Traba, Robert. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014.
- Voronina, Tat'yana. *Pomnit' po-nashemu. Sotsrealisticheskiiy istorizm i blokada Leningrada*. Moskva: Novoye Literaturnoye Obozreniye, 2018 [Воронина, Татьяна. *Помнить по-нашему. Соцреалистический историзм и блокада Ленинграда*. Москва: Новое Литературное Обозрение, 2018].
- Warburg, Aby. *Atlas obrazów Mnemosyne*. Transl. Brożyński, Paweł, and Jędrzejczyk, Małgorzata. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2015.